

УДК 930.2(37):75.056:737.1

МІТРИДАТ VI ЕВПАТОР І ЙОГО ОТОЧЕННЯ (ВІД ДЖЕРЕЛ АНТИЧНОЇ ДОБИ ДО РЕЦЕПЦІЙ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ)

MITHRIDATES VI EUPATOR AND HIS INNER CIRCLE
(FROM THE ANCIENT SOURCES TO RECEPTIONS
OF THE RENAISSANCE)

Грегуль А. О.,

аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), e-mail: allinnkka@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9847-0865>

Hrehul A. O.,

postgraduate student, Taras Shevchenko
National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine),
e-mail: allinnkka@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9847-0865>

Стаття присвячена аналізу першоджерел про правління понтійського царя Мітрідата VI. Розглядаються джерела з I ст. до Р.Х. до XV ст. Відносини Мітрідата з членами родини, друзями, радниками та військовими не представлені в джерелах та історіографії так детально, як війни з Римом. У статті наводяться відомості про писемні праці від античності до доби Відродження, візуальні джерела, які висвітлюють факти про історію Мітрідатового царювання та стосунки із найближчим оточенням, членами родини. Методологічну основу складають методи порівняння, аналізу, синтезу. Визначено переваги та недоліки всіх типів джерел. Зроблено висновки про обов'язкове співставлення інформації, отриманої від інтерпретації джерел.

Ключові слова: Мітрідат VI Евпатор, античні джерела, візуальні джерела, Понтійське царство, Римська республіка, рукопис, мініатюра.

This article is devoted to the analysis of primary sources about the reign of Pontic king Mithridates VI. It deals with a variety of source materials from the 1st century BC to the 15th century AD. Mithridates' relationship with family members, friends, counselors, and soldiers are not represented in sources and historiography as detailed as wars with Rome. The article gives information from narrative ancient to Renaissance's sources, visual sources which highlight the facts about the history of Mithridates' reign and contacts with his inner circle and family members. The methodological basis amounted approaches of comparison, analysis, synthesis. The author identified advantages and disadvantages of the all sources. There are conclusions of obligatory comparison the information obtained from sources interpretation.

Keywords: Mithridates VI Eupator, ancient sources, visual sources, Pontic kingdom, Roman Republic, manuscript, miniature.

Війни понтійського царя Мітрідата VI Евпатора з Римом (89–63 рр. до Р.Х.) цікавили науковців ще з кінця XIX ст. [23], але становлення царя як особистості, ідеологічне та пропагандистське обґрунтування зовнішньої політики, сімейна політика, що була вагомою складовою відносин із Римською республікою, лишаються не висвітленими і нині в науковій літературі так докладно, як війни. Це пояснюється незначною кількістю та розпорошеністю інформації, що висвітлена у джерелах. Тим паче сприйняття історії про Мітрідата наступними поколіннями розглядається лише фрагментарно у сучасних роботах Л. Зуммерер [25] й А. Мейер [14]. Тому доцільним є охарактеризувати джерела (писемні та візуальні), що дозволяють реконструювати особливості сприйняття Мітрідата, його політики й оточення від античності до епохи Відродження. Наявні писемні першоджерела в цілому змістовні та різноманітні, але античні автори звертали увагу

переважно на боротьбу між Мітрідатом і Римом, а не на особистість царя, зокрема виховання, характер, сімейні стосунки, ідеологічні переконання.

Серед античних джерел варто виділити дві групи, першу з яких складають твори, написані сучасниками зазначеного періоду. Зовнішньополітичні плани Мітрідата на пряму хвилювали тогочасне римське суспільство, тому серед численних праць античних авторів, які розповідають про боротьбу Мітрідата Евпатора з римлянами чи тих, які згадують окремі факти, що відносяться до цієї боротьби, особливе місце займають твори Марка Туллія Цицерона. У своїх промовах оратор неодноразово звертався до подій у східних провінціях, а також Мітрідатових воєн [21, с. 61–62]. Найінформативнішою є промова «Про надання імперія Гнею Помпею» («Pro lege Manilia»), виголошена в 66 р. до Р.Х., у якій Цицерон охарактеризував майнові вигоди, котрі отримували римляни з провінції Азія і можливі загрози для них від успіху Мітрідата у війнах (Cic. Pro Mur. V.11). У промові на захист Луція Валерія Флакка («Pro Flacco oratio») Цицерон продемонстрував різко негативне ставлення до Мітрідата, у якій легко прослідковується його передбачувана проримська позиція. Але через декілька місяців після загибелі царя Цицерон у промові на захист Луція Ліцинія Мурени («Pro Murena oratio»), виголошеній у кінці листопада 63 р. до Р.Х., відзначав беззаперечну могутність і відважність Мітрідата. Промови Цицерона є цінним свідченням про істинну мету римської політики стосовно Понтійського царства, адже виражають офіційну позицію Риму до Мітрідата VI.

Чимало уваги звернув на діяльність Мітрідата Гай Саллюстій Крісп в «Історії». Саллюстій, як і Цицерон, покладався на традиції написання у проримському стилі. Він був прибічником могутності Риму, але замислювався над падінням моралі та законів Республіки, вбачав у цьому реальну загрозу занепаду [15, с. 50–65]. Тому і в листі Мітрідата до царя Аршака Саллюстій викриває істинну жагу Риму до влади (Sal. Hist. Mithr. 5) і його ставлення до Мітрідата не є суто негативним. Він усвідомлює, що боротьба проти римського панування триватиме, і причини її криються як у внутрішніх конфліктах в Республіці, так і в розхитуванні ззовні [1, с. 385–387]. Невідомо, чи Саллюстій точно передав зміст листа Мітрідата, якого, до речі, міг і не бачити, але загалом описав складне становище Мітрідата у пошукові союзників.

Отже, джерела, створені сучасниками Мітрідата підпорядковані політичним ідеям Римської республіки, що вкрай несприятливо позначилося на достовірності описаних подій. До того ж хитка політична ситуація в Римі змушувала дещо недооцінювати чи переоцінювати Мітрідата, як гідного суперника і ворога.

Другу групу писемних джерел доби античності складають праці наступних поколінь, які не були сучасниками Мітрідата. Слід назвати XII книгу «Римської історії» Аппіана – «Війни з Мітрідатом»,

у якій викладено події не лише передумов та воєн, а й ранній період життя і діяльності понтійського царя. Біографії присвячені лише заключні частини книги (із 112 по 121), тому й в історіографії питанню про походження, дитинство, юність та формування світогляду майбутнього царя приділено небагато уваги, адже відомостей про ці аспекти у джерелах міститься надзвичайно мало.

Не оминули увагою протистояння Мітрідата з Римом Тіт Лівій у «Історії Риму від заснування Міста», Діодор Сицилійський в «Історичній бібліотеці» та Помпей Трог в «Історії Філіппа», але джерела цих античних авторів до нашого часу повністю не дійшли. Найдетальніші свідчення про предків царів Понту подає Діодор, за якими можна припустити, що Мітрідат був пов'язаний з родом Ахеменідів кровними зв'язками, оскільки його мати була сестрою Дарія III (це пояснює властиву цареві «східну» політику) [6, с. 383–392]. Юстин у XXXVII та XXXVIII книгах «Епітоми твору Помпея Трога «Філіппова історія»» наводить дані про походження династії царів Понту, дитинство та юність майбутнього правителя, перші роки царювання та консолідацію понтійських земель. Загалом робота «Епітома Помпея Трога» не має чітко виражених проримських настроїв, виправдань на користь Риму стосовно ведення постійних воєн та завоювань. Отже, дане джерело дозволяє сформулювати досить неупереджене уявлення про наміри і стратегію боротьби царя із Римською республікою.

Також для реконструкції правління Мітрідата VI слід використовувати працю «Географії» римського історика Страбона. В окремих книгах докладно висвітлено територіальну структуру Понтійського царства. Автор дає повні дані про початкові території царства та народи, які його населяли. Також розкриває етапи та особливості приєднання навколишніх земель до Понту. Для порівняння територій, географічних назв з викладом Страбона деяку інформацію можна отримати з роботи «Хорографія» першого римського географа Помпонія Мели. З-поміж географічних фактів Страбон наводить ще біографічні відомості про царя Понту, які є досить фрагментарними, тому й не розглядались дослідниками в комплексі з іншими джерелами. Його дані виглядають дуже реалістичними і дослідники пояснюють це тим, що прадід Страбона був полководцем Мітрідата Евпатора [32, с. 781–790].

Не можна оминати увагою порівняльні життєписи Плутарха, а саме біографії Сулли, Гая Марія, Помпея і Лукулла, в яких він побіжно згадує постать Мітрідата. Плутарх назвав джерела, якими користувався при написанні «Порівняльних життєписів», зокрема роботами Саллюстія, Лівія, Страбона, хоча навряд чи це перерахування вичерпне. Плутарх мав грецьке походження і намагався догодити римлянам, не применшуючи значення греків: через два століття після смерті Мітрідата писав свої праці в проримському настрої і не прикрашав особу понтійського царя спробами виправдати участь греків у війнах з римлянами

на боці Понту. Також фрагментарні дані подано у «Римській історії» Діона Кассія Коккеяна, зокрема перераховано імена дружин і дітей царя. У «Римській історії» Гая Веллея Патеркула висвітлено лише загальні риси образу Мітрідата в очах Риму, які сформувались ще за Цицерона. Луцій Анней Флор у «Епітомі Тіта Лівія» зазначає причини початку воєн з Мітрідатом. Але ця праця є коротким викладом історії Риму, тому також не несе великої інформативності. У роботі «Аттичні ночі» Авла Гелія серед коротких фрагментів й енциклопедичної компіляції римської історії є унікальна згадка про передачу Мітрідатові V Великої Фрігії Римом, що вкотре підтверджує особливі політичні відносини з Республікою за попередників Мітрідата Евпатора. Короткі згадки про Мітрідата зустрічаються у роботі Валерія Максима «Достопам'ятні діяння і вислови» («Factorum et dictorum memorabilium libri novem»). У I, III, IV, V, VI та VIII книгах Валерій Максим побіжно згадує деякі відомі факти з біографії Мітрідата VI. А у IV книзі є свідчення про дружину царя – Гіпсікратію. Оскільки джерельні дані про родинні стосунки Мітрідата є незначними, то навіть коротка згадка виступає цінним матеріалом для дослідження.

Третьою окремою групою писемних джерел є роботи, написані у середньовічну епоху та у період раннього Відродження. На світанку епохи середньовіччя історія античності була доступна для ознайомлення у скорочених викладах Флавія Євтропія (бл. 320 – 390 pp.) і Павла Орозія (375 – 418 pp.). Але постать Мітрідата більше викликала цікавість не стільки в істориків, скільки у лікарів і фармацевтів, адже цар був відомий як винахідник ліків і протиотрут. Зокрема деякі рецептури антидотів, що приписувались Мітрідатові, були викладені у збірнику «Antidotarium» (бл. 1175 – 1200 pp.), що був написаний у медичній школі в Салерно (Італія) [20, р. 244–247] та використовувався і в якості підручника у Паризькому університеті у Європі, і практичного посібника до XVIII ст. [9, р. 28]. Наразі один із рукописів зберігається у Національній бібліотеці Франції (BnF Latin MS. 16187).

Важливим переосмисленням деяких аспектів Мітрідатової політики, зокрема ставлення до Ефеського указу, виступає трактат Августина Блаженного «De Civitate Dei» («Про общину Божу»), завершений бл. 426 р.), де про царя в контексті історії Риму згадується у II, III і V книгах. З моральної точки зору Августин Блаженний висловлював надзвичайне здивування від нечуваної жорстокості царя, який наказав винищити усіх римлян у провінції Азія. Навіть критикуючи язичницькі культури римлян, що не допомогли їм у цій ситуації, Августин не розділив Мітрідатового ганебного політичного кроку.

Після Августина до історії про Мітрідата звернувся Павло Орозій у «Історії проти язичників» («Historiae Adversus Paganos») (бл. 417 р.) [19], де детально описав хід війни з Римом (Oros. V. 4, 10, 19, 24; VI. 1–6). Слідуючи ідейному задуму

Августина, основна мета роботи полягала у розкритті масштабів катастрофи римського світу у війнах, хворобах і природних катаклізмах (від заснування Риму 753 р. до Р.Х. (за Тітом Лівієм) до 417 р.), який зіткнувся з християнством, та висвітленні невдоволення богів римського пантеону щодо поширення християнства (Огос. I. 9–13). Відповідно, загальному задуму «катастрофи» відповідала історія про війни Риму з Мітрідатом як одного із етапів падіння Риму, які Орозій детально описав.

В першій половині XIII ст. домініканський чернець Вінсент із Бове (1184–1264 pp.) теж описав війни Понту з Римом у великій енциклопедичній роботі «Зерцало історичне» («Speculum historiale») – одна із чотирьох складових «Великого зеркала» («Speculum majus»), яку відносять до жанру флорилегії (лат. florilegia – зібрання уривків чи окремих історій з античної літератури у компілятивні праці, що було поширеною практикою у середньовічних теологів) [8, р. 25; 28, р. 41–42].

У XIV ст. роботи античних авторів мовою оригіналу (латиною і давньогрецькою) та в перекладі європейськими мовами стали доступними для широкого кола читачів. Європейці охоче ознайомлювалися зі стародавніми творами, тому інтерес до історії та історичних особистостей зростав. Одне із перших відомих на сьогодні, написаних в епоху Відродження, переосмислень діяльності понтійського царя представлено у роботі «Mare historiarum» («Море історій») італійського історика, домініканського ченця Джованні Колонна (1298 – 1343 pp.), що було написане на замовлення міністра Франції Гійома де Урсіна [27, р. 536]. Класичним сюжетом про Мітрідата було винищення римського населення у 88 р. до Р.Х., що увійшов до даної роботи. Але, загалом, автор зобразив хід війни Понту з Римом.

Ще один виклад історії Мітрідатових воєн містився у латиномовній збірці римської історії «Ромулеон» («Romuleon»), що охоплює події від заснування Рима до правління Костянтина Великого. Збірка була написана у 1361 – 1364 pp. італійським вченим, викладачем у Болоньї Бенвенуто Рамбальді (1320 – 1388 pp.) [22, р. XI].

У вигляді біографії про Мітрідата VI написав Джованні Боккаччо (1313 – 1375 pp.) у шостій книзі збірки «De casibus virorum illustrium» («Про падіння знатних чоловіків») (1355 – 1360 pp., доповнена у 1373 – 1374 pp.) [7, р. 255]. Моралістичні біографії протягом довгого часу були відомішими та успішнішими навіть за «Декамерона» (1350–ті pp.). Робота налічує 56 біографій, серед яких є життєписи Адама та Єви, античних постатей, легендарного короля Артура та навіть Франческо Петрарки [2]. Джованні Боккаччо оповідає про неминучість долі й несподіваний кінець тих людей, кому протягом життя постійно посміхалася Фортуна. Автор описує життя відомих особистостей, які були на піку щастя й зазнали горя, коли вони цього взагалі не очікували [10, р. 14–16]. Історії про дружину царя Гіпсікратію, дочку Дріпетіну та сестру Лаодіку (Береніку) входять до

іншої збірки Дж. Боккаччо «De mulieribus claris» («Про відомих жінок») (1361 – 1362 pp.) [7, р. 246].

Жіночу тематику «De mulieribus claris» продовжила Крістіна Пізанська (1365 – 1430 pp.), яку вважають першою письменницею Франції [4, р. 90] чи навіть Європи [30, р. 133]. Працюючи при французькому дворі, вона презентувала свої роботи дружині короля Карла VI (1368 – 1422 pp.) Ізабеллі Баварській (BnF Fr. MS. 1182. F. 6r). У 1405 р. у світ вийшла її найвідоміша робота «Le Livre de la Cité des Dames» («Книга про місто жіноче») (BnF Fr. MS. 607), в якій вона не просто взяла за основу роботи Дж. Боккаччо, а змінила, показавши як жінки можуть руйнувати гендерні упередження, слугувати прикладом не лише для своєї статі, а й для чоловіків [5, р. 69–70] та навіть перевершувати їх [26, р. 563]. Робота була написана під впливом Столітньої війни (1337 – 1453 pp.), тому Крістіна Пізанська прагнула створити алегоричний образ міста, котре могло б витримати натиск війни та облоги виключно жіночими силами [11, р. 41]. Подібні тези стосовно «Le Livre de la Cité des Dames» породили дискурс, в якому робота Кр. Пізанської сприймається як заклик до жінок зробити перший крок до зародження та реалізації ідей фемінізму [12, р. 137–140; 29, р. 69–80]. Героїнями роботи аналогічно стали Гіпсікратія, Дріпетіна та Лаодіка.

Через століття тема видатних жінок знову набула популярності при французькому дворі. Антуан Дуфур (єпископ Марселя у 1506 – 1509 pp.) на замовлення Анни I Бретонської (1477 – 1514 pp.) [3, р. 65] у 1504 р. написав збірку «Les vies des femmes célèbres» («Життя відомих жінок») (нині зберігається у Музеї Добре, Нант, Франція (Musée Thomas Dobrée. MS. XVII)), яку до 1506 р. вже було ілюміновано паризьким художником Жаном Пікором (працював над оздобленням рукописів у 1501 – 1520 pp.) [24, р. 158–159]. Робота Антуана Дуфура налічує 91 біографію жінок від Марії та Єви до Жанни д'Арк і містить багато помилок і неточностей [13, р. 91]. Один сюжет з його роботи зображує Мітрідата разом із Гіпсікратією.

Наступну групу складають візуальні джерела, що представлені мініатюрами з ілюмінованих рукописів XIV – XVI ст., створеними за роботами середньовічних авторів та праць, написаних в часи Відродження. У руслі дослідження виникає питання правомірності використання візуальних матеріалів, та сприйняття їх як джерел для роботи історика. Тому варто звернути увагу на дискурс «візуального повороту» у сучасній науці, який бере свій початок ще з середини 1980–х pp. з теорії «pictorial turn» [16; 17; 18] Вільяма Мітчелла, дослідника історії мистецтв Чиказького університету. В основі дискурсу лежить право на використання, в межах методології історичного пізнання, візуальних зображень саме як джерел, встановлення зв'язків між текстом і зображенням у роботі історика й особливостях інтерпретації візуальних образів [31, с. 11]. У сучасній науці візуальні джерела постають не просто ілюстраціями, а невід'ємною складовою аргументації історика, часто на рівні з письмовими джерелами [31, с. 10]. Роботи з текстами і

мініатюрами, що рецепіюють античну дійсність, не можна вважати фактологічними та інформативно відповідними для вивчення історії античності, але вони дозволяють порівняти трансформацію поглядів на діяльність царя та його оточення через паралельне зіставлення текстуального викладу від античних часів до XVI ст. з мініатюрами до пізніших видань досліджуваних текстів.

Розглянуті вище роботи третьої групи писемних джерел містять ілюстрації, які виступають візуальними джерелами. Для досліджень істориків ці роботи (як і самі тексти, переклади, так і зображення до них) є надзвичайно важливими, оскільки дають можливість уявити, якими бачили люди, на світанку епохи Відродження, стародавнє суспільство та його моральні цінності. Дослідження рецепції історії про найвідомішого понтійського царя та його оточення теологами, письменниками та відповідно ілюстраторами дозволить зрозуміти шляхи та способи сприйняття античності від пізнього середньовіччя і до початку XVI ст. У рукописних перекладах робіт Августина Блаженного, Вінсента із Бове, Джованні Колонна, Бенвенуто Рамбальді, Джованні Боккаччо та Антуана Дуфура є ілюстрації, що зображують деякі аспекти війни з Римом Мітрідата VI, членів його родини та смерті царя.

Рукописи (частина з яких ілюміновані) зберігаються у Національній бібліотеці Франції та бібліотеці Арсеналу як її складової (Париж, Франція), Британській бібліотеці (Лондон, Велика Британія), Королівській бібліотеці Нідерландів (Гаага, Нідерланди), бібліотеці Святої Женеви (Париж, Франція), Женевській бібліотеці (Женева, Швейцарія), Нью-Йоркській публічній бібліотеці (Нью-Йорк, США), Королівській бібліотеці Бельгії (Брюссель, Бельгія), Музеї Меєрманно (Гаага, Нідерланди), музеї Добре (Нант, Франція), музеї Пола Гетті (Лос-Анджелес, США), бібліотеці Шантійї (Шантійї, Франція), бібліотеці Моргана (Нью-Йорк, США). Багато манускриптів, які збережені частково або не оздоблені ілюмінаціями, знаходяться в інших архівах і бібліотеках світу.

Отже, джерельна база з даної теми є широкою і різноманітною, включає в себе писемні та візуальні джерела. Перші поділяються у свою чергу на роботи сучасників Мітрідата VI, праці наступних поколінь античних істориків, середньовічні твори та роботи, написані у часи Відродження. Візуальні джерела доповнюють та розширюють свідчення писемних, оскільки вони не можуть повністю дозволити дослідити цілісну картину становлення Мітрідата як особистості та політика, його підготовки до воєн із Римом. До того ж джерела, створені сучасниками підпорядковані політичним ідеям Римської республіки. Роботи наступних поколінь написані на основі попередніх праць античних авторів, та від деяких з цих творів збереглися лише згадки, цитати і фрагменти, тому неможливо до кінця визначити позицію автора й мотиви написання. Тому використання інших типів джерел та їх співставлення дозволяє доповнювати коло отриманої інформації, зосереджуючись

на релевантних для даного дослідження даних і формувати цілісне уявлення про увесь період правління Мітрідата VI.

Джерела епохи середньовіччя та Відродження висвітлюють сприйняття історії античності, у даному випадку історії про Мітрідата VI, і її репрезентацію, адже акцентування уваги на певних деталях з життя відомих особистостей античної доби, а саме на їхніх вадах як причинах гріхопадіння чи певних аспектах біографії, де представлені культові чи, навіть, романтичні історії, підкреслюють посилений інтерес до нетривіальних історій. А зображення цих аспектів на мініатюрах із рукописів додатково підсилюють ці акценти та дозволяють провести рецепцію античних образів у культурі доби раннього Відродження. Роботи ж античних авторів слугують засобом верифікації для праць наступних поколінь.

Список використаних джерел

1. Adler, E., 2006. 'Who's Anti-Roman? Sallust and Pompeius Trogus on Mithridates', *The Classical Journal*, 101 (4), p.383–407.
2. Ziegler, de H., Trithemius, J. eds., 1544. Bocatij, I., 'De casibus virorum illustrium', Augustae Vindelicorum: *Philippus Vthardus excudebat*.
3. Brown, C., 2010. 'The Cultural and Political Legacy of Anne de Bretagne: Negotiating Convention in Books and Documents', Cambridge: *Boydell & Brewer*.
4. Burgwinkle, W., Hammond, N., Wilson, E. eds., 2011. 'The Cambridge History of French Literature', Cambridge: *Cambridge University Press*.
5. Collette, CP., 2014. 'Rethinking Chaucer's Legend of Good Women', York: *Boydell & Brewer Ltd*.
6. Drews, R., 1962. 'Diodorus and His Sources', *The American Journal of Philology*, 83 (4), p.383–392.
7. Marrone, G. ed., 2006. 'Encyclopedia of Italian Literary Studies', New York: *Taylor & Francis*, vol.1.
8. Franklin-Brown, M., 2012. 'Reading the World: Encyclopedic Writing in the Scholastic Age', Chicago: *University of Chicago Press*.
9. Garcia-Ballester, L., French, R., Arrizabalaga, J., 1994. 'Practical Medicine from Salerno to the Black Death', Cambridge: *Cambridge University Press*.
10. Gathercole, PM., 1955. 'The Manuscripts of Laurent de Premierfait's 'Du Cas des Nobles' (Boccaccio's 'De Casibus Virorum Illustrium')', *Italica*, 32 (1), p.14–21.
11. Goodman, BA., 2009. 'The City of Ladies; a Lady of Cities', *Medieval Feminist Forum*, 45 (2), p.41–62.
12. Kellogg, JL., 2003. 'Le Livre de la Cité des Dames: Reconfiguring Knowledge and Reimagining Gendered Space', In: B. K. Altmann, D. L. McGrady, eds. *Christine de Pizan: A Casebook*, New York: *Routledge*, p.137–140.
13. L'Estrange, E., More, A., 2016. 'Representing Medieval Genders and Sexualities in Europe: Construction, Transformation, and Subversion, 600 – 1530', New York: *Routledge*.
14. Mayor, A., 2010. 'The Poison King: the life and legend of Mithradates, Rome's deadliest enemy', Princeton: *Princeton University Press*.
15. Mellor, R., 2013. 'The Historians of Ancient Rome: An Anthology of the Major Writings', Abingdon: *Routledge*.
16. Mitchell, WJT., 1986. 'Iconology: Image, Text, Ideology', Chicago: *University of Chicago Press*.
17. Mitchell, WJT., 2015. 'Image Science: Iconology, Visual Culture, and Media Aesthetics', Chicago: *University of Chicago Press*.
18. Mitchell, WJT., 1994. 'Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation', Chicago: *University of Chicago Press*.
19. Zangemeister, C. ed., 1889. 'Orosius', *Historiarum adversum paganos libri VII*, Leipzig: *Teubner*.
20. Pioreschi, P.A., 2003. 'History of Medicine: Medieval medicine', Omaha: *Horatius Press*.

21. Radford, R.T., 2002. 'Cicero: A Study in the Origins of Republican Philosophy', Amsterdam: *Rodopi*.
22. Duval, F. ed., 2000. 'Rambaldis, D. B., Mamerot, S. Le Romuleon en François', Geneve: *Librairie Droz*.
23. Reinach, T., 1890. 'Mithridate Eupator, roi de Pont', Paris: *Firmin-Didot et Cie*.
24. Renck, AP., 2015. 'Les Vies Des Femmes Celebres: Antoine Dufour, Jean Pichore, and a Manuscript's Debt to an Italian Printed Book Source', *Journal of the Early Book Society*, 18, p.158–180.
25. Summerer, L., 2009. 'The Search for Mithridates. Reception of Mithridates VI between the 15th and the 20th Centuries', In: J. M. Hojte, ed. 2009. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9*, Gylling: *Narayana Press*, p.15–34.
26. Prudence, A., 2005. 'The Concept of Woman: The Early Humanist Reformation, 1250–1500', Wm. B. Eerdmans Publishing.
27. Hourihane, CP. ed., 2012. 'The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture', New York: *Oxford University Press*, vol.1.
28. Ullman, BL., 1932. 'Classical Authors in Certain Mediaeval Florilegia', *Classical Philology*, 27 (1), p.1–42.
29. Wagner, JE., 2008. 'Christine de Pizan's City of Ladies: A Monumental (Re)construction of, by, and for Women of All Time', *Medieval Feminist Forum*, 44 (1), p.69–80.
30. Schaus, M., 2006. 'Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia', *Taylor & Francis*.
31. Соколов, АБ., 2008. 'Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии', В: И. В. Нарский ред. *Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия*. Челябинск: *Каменный пояс*, с.10–24. // Sokolov, AB., 2008. 'Tekst, obraz, interpretatsiya: vizualnyiy povорот v sovremennoy zapadnoy istoriografii (Text, image, interpretation: a visual turn in modern western historiography)', V: I. V. Narskiy red. *Oche-vidnaya istoriya. Problemy vizualnoy istorii Rossii XX stoletiya*, Chelyabinsk: *Kamennyy poyas*, s.10–24.
32. Стратановский, ГА., 1994. 'Страбон и его «География»', В: С. Л. Утченко ред. *Страбон. География в 17 книгах*, Москва: *Ладомир*, с.775–790. // Stratanovskiy, GA., 1994. 'Strabon i ego «Geografiya» (Strabo and his «Geography»)', V: S. L. Utchenko red. *Strabon. Geografiya v 17 knigah*, Moskva: *Ladomir*, s.775–790.

* * *